

İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde

Muhammed Külahlı

Yüksek Lisans, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kütahya/Türkiye, muhammed.klhl@gmail.com

İlhami Günay

Prof Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Öğretim Görevlisi, Kütahya/Türkiye, ilhami.gunay@dpu.edu.tr

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 14.05.2025
Kabul Tarihi: 18.07.2025
Yayın Tarihi: 30.09.2025

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Muhammed Külahlı – İlhami Günay | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf Bilgisi:

Külahlı, Muhammed - Günay, İlhami. "İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde". *Mersin İlahiyat Dergisi* 1/1 (Eylül 2025), 1-21.

Öz

Bu makale, klasik tefsir geleneğinde yer alan ve ilmî literatürde hakkında sınırlı çalışma bulunan İshâk b. Ali b. el-Hasen'in *Hulâsatü't-tefâsîr* adlı eserini, Bakara sûresi özelinde Kur'ân ilimleri açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. İnceleme konusu olarak Bakara sûresinin tercih edilmesinin nedeni, sûrenin hem hacim bakımından uzun oluşu hem de tefsirî açıklamaların genellikle âyetlerin ilk geçtiği yerde yapılması gibi özellikleriyle Kur'ân ilimleri açısından zengin bir içeriğe sahip olmasıdır. Araştırmanın temel gayesi, tek yazma nüshası Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde bulunan bu tefsiri tanıtmak ve müellifin Kur'ân ilimlerine yaklaşımını sistematik biçimde ortaya koymaktır. Çalışmada Kur'ân ilimleri kapsamında değerlendirilen kıraat, nesh, esbâb-ı nüzûl, hurûf-ı mukattaa, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir, mübhemât, mücmel-mübeyyen ve kıssalar gibi başlıklar altında *Hulâsatü't-tefâsîr*'de yer alan örnekler analiz edilmiştir. Müellifin tefsir anlayışı, çoğunlukla özlü açıklamalara dayanmakla birlikte, anlamı kapalı veya problemlili görülen âyetlerde nahvî ve semantik izahlarla desteklenen yorumlara yer verdiği görülmektedir. İshâk b. Ali'nin, âyetleri anlamada dilsel inceliklere ve bağlam analizine önem vermesi, onu klasik tefsir içerisinde dikkat çeken bir müfessir kılmaktadır. Özellikle müşkil âyetlerin çözümünde kullandığı mukadder sorular, klasik tefsir yöntemlerinin uygulamalı örnekleri olarak değerlendirilebilir. Genel anlamda müellifin, Kur'ân ilimlerine dair yaptığı yorumlar, Kur'ân'ın doğru anlaşılmasına katkı sunan önemli notlar içermektedir. Bu yönüyle çalışma, hem klasik bir tefsirin tanıtılmasına hem de Kur'ân ilimlerinin tarihsel-teorik çerçeveden ziyade, metin üzerindeki yansımalarının ortaya konmasına katkı sağlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İshâk b. Ali, Hulâsatü't-tefâsîr, Bakara sûresi, Kur'ân ilimleri.

An Analytical Study of Qur’anic Sciences in Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan’s Tafsīr Hulāsat al-Tafāsīr: A Case Study on Sūrat al-Baqara

Muhammed Külahlı

Master's Student, Kütahya Dumlupınar University, Institute of Graduate Studies, Department of Basic Islamic Sciences, Kütahya/Türkiye, muhammed.klhl@gmail.com

İlhami Günay

Prof., Kütahya Dumlupınar University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Faculty Member, Kütahya/Türkiye, ilhami.gunay@dpu.edu.tr

Research Article

History

Received: 14.05.2025
Accepted: 18.07.2025
Published: 30.09.2025

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

Muhammed Külahlı – İlhami Günay | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Cite as

Muhammed Külahlı – İlhami Günay, “An Analytical Study of Qur’anic Sciences in Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan’s Tafsīr Hulāsat al-Tafāsīr: A Case Study on Sūrat al-Baqara”, *Mersin Theology Journal* 1/1 (September 2025), 1-21.

Abstract

This article aims to examine Ḥulāsat al-Tafāsīr, a tafsīr work by Ishāq b. ‘Alī b. al-Ḥasan, who belongs to the classical exegetical tradition and whose work has received limited scholarly attention in the academic literature. In this context, Sūrat al-Baqara was chosen as the sample chapter of analysis, as its considerable length and the tendency among exegetes to present interpretative commentary primarily at the point where a verse first appears offer a particularly rich source for the study of ‘ulūm al-Qur’ān. The primary objective of this research is to introduce this tafsīr preserved in a single manuscript held at the Vāhid Paşa Library in Kütahya and to systematically explore the author's approach to Qur’anic sciences. The study analyses selected examples from Ḥulāsat al-Tafāsīr under thematic headings commonly included within the field of ‘ulūm al-Qur’ān, such as qirā’āt, naskh, asbāb al-nuzūl, ḥurūf muqatta‘a, mushkil al-Qur’ān, gharīb al-Qur’ān, wujūh wa-naẓā’ir, mubhamāt, mujmal-mubayyan, and qīṣaṣ. The author’s exegetical method is largely based on concise commentary, yet in cases where the meaning is obscure or problematic, he incorporates interpretations supported by grammatical and semantic analysis. Ishāq b. ‘Alī’s sensitivity to linguistic nuances and contextual coherence makes him a noteworthy figure within the classical tafsīr tradition. Particularly notable is his use of implied (muqaddar) questions to resolve difficult passages, reflecting applied examples of classical exegetical techniques. Overall, the author’s remarks on Qur’anic sciences provide important insights that contribute to a more accurate understanding of the Qur’ān. Thus, this study not only introduces a classical tafsīr work but also seeks to demonstrate how ‘ulūm al-Qur’ān are reflected in textual practice rather than merely in theoretical discourse.

Keywords: Tafsīr, Ishāq b. ‘Alī, Ḥulāsat al-Tafāsīr, Sūrat al-Baqara, Qur’anic sciences.

İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Tefsirinin Kur'ân İlimleri Açısından İncelenmesi: Bakara Sûresi Özelinde*

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerim, müttakiler için bir hidâyet rehberi olarak gönderilmiştir. İnsanın doğru yolu bulması ise ancak gönderilen bu kitabın ilahi mesajlarını en doğru şekilde anlamakla mümkündür. Bu amaçla geniş hacimli ve muhtasar türü pek çok tefsir kaleme alınmıştır. Âyetlerin doğru anlaşılması ise büyük oranda Kur'ân ilimlerinin iyi bilinmesine ve doğru yorumlanmasına bağlıdır. Müfessirler, bu hususa önem vermişler ve âyetlerde geçen Kur'ân ilimlerine temas etmişlerdir.

Biz de bu çalışmamızda hulasa türü olarak kaleme alınan İshâk b. Ali b. el-Hasen'in *Hulâsatü't-tefâsîr* isimli eserini esas alarak Bakara sûresi özelinde Kur'ân ilimlerine dair görüşlerini örnekler üzerinden ortaya koymaya gayret edeceğiz. Örneklerin seçiminde müellifin görüşlerini en iyi şekilde yansıtmaya hususu dikkate alınacaktır.

Mezkûr eser hakkında konumuzla ilgili bir çalışmanın olmaması bizi bu konuyu çalışmaya iten en büyük etkenlerdendir. Tek nüshası bulunan bu tefsir, Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde 1039 arşiv numarası ile kayıtlı olarak raflarda yer almaktadır. Hak ettiği değeri görmeyi bekleyen bu eser hakkında şu ana kadar karşılaştığımız iki makale ve bir yüksek lisans tezi olmak üzere üç çalışma bulunmaktadır.¹ 114 sûre içerisinde Bakara sûresinin seçilmesinin sebebi, eserin hulasa bir tefsir olması, tefsirin ilk kısmında temas edilen görüşlerin daha kapsamlı ve doyurucu bilgiler içermesi ve müellifin görüşlerinin daha belirgin tespit edilmesi sebebiyledir. Bunun yanı sıra Bakara sûresinde geçen âyetlerde müellifin Kur'ân ilimlerine dair pek çok konuya temas ettiği mülahaza edilmiştir. Bakara sûresi pek çok tefsirde farklı metotlarla ele alınmıştır. Bu sûre hakkında i'rab, kıraat, dilsel ve belâğî yönleri, sebab-i nüzul ve daha birçok yönden araştırma yapıldığı görülmektedir. Fakat araştırmalarımız sonucunda Bakara sûresi bağlamında Kur'ân ilimlerine dair müstakil bir çalışmanın yapılmamış olduğu görülmektedir. Bu da bizi bu konuyu çalışmaya sevk etmiştir. Planlanan bu çalışmada ise hulâsâ türü tefsirler içerisinde önemli bir yere sahip olması gerektiğini düşündüğümüz *Hulâsatü't-tefâsîr* isimli tefsirdeki Bakara sûresinin Kur'ân ilimleri bağlamında ele alınıp değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Yaptığımız bu çalışma ile alanda henüz hak ettiği ilgiyi görmeyen bu eseri, ilim dünyasına daha iyi tanıtmış olmakla beraber, Kur'ân'ın mesajlarının anlaşılması konusunda büyük bir öneme sahip olan Kur'ân ilimlerine dair müellifin görüşleri gün yüzüne çıkarılmış olacaktır. Kur'ân ilimleri bağlamında Bakara sûresi özelinde müstakil bir çalışma yaparak alandaki bu boşluğun bir nebze olsun doldurulması hedeflenmektedir.

* Bu çalışma Prof. Dr. İlhami GÜNAY danışmanlığında 23.06.2025 tarihinde tamamladığımız “İshak b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-tefâsîr isimli eserinin Kur'an ilimleri açısından incelenmesi” başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır. (Yüksek Lisans Tezi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya/Türkiye, 2025); This article is extracted from my master's thesis entitled “An Analysis of Ishaq b. 'Ali b. al-Hasan's Hulâsat al-Tafâsîr in the Context of Qur'anic Sciences,” supervised by Prof. Dr. İlhami Günay (Master's Thesis, Kütahya Dumlupınar University, Kütahya, Turkey, 2025).

¹ İlhami Günay, “Tefsir Mirasından Yeni Bir Eser: Tek Nüsha Hulâsatü't-Tefâsîr'in Muhteva ve Metot”, *Journal of Turkish Studies* 13 (01 Ocak 2018), 85-102; İlhami Günay, “Hulâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 35/2 (2024), 288-308; Emre Güngör, *İshak b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-Tefâsîr İsimli Eserinin Rivayet ve Dirayet Açısından İncelenmesi* (Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2025).

Çalışmanın ilk kısmında *Hulâsatü't-tefâsîr* ve İshâk b. Ali hakkında genel bir tanıtım yapılacaktır. Daha sonra Bakara sûresinde yer alan Kur'ân ilimlerine ait örnekler zikredilmek suretiyle müellifin bu konudaki görüşleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Kur'ân ilimlerinin her bir başlığı ile alakalı olarak önemli görülen bir örnek sunularak diğer örneklerle dipnotta işaret edilecektir.

1. İshâk b. Ali ve Hulâsatü't-Tefâsîr Hakkında Genel Bir Değerlendirme

İshâk b. Ali hakkında biyografik kaynaklarda yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Mevcut veriler büyük ölçüde tefsirin mukaddimesine dayanmaktadır. Burada müellif, “müftiyyü'l-İrâk şarkan ve garben”, “şemsü'l-İslâm”, “cemâlü'd-dîn” ve “rüknü's-şerî'a” gibi itibarlı lakaplarla anılmakta, ayrıca “zâhid”, “imam”, “fakîh” ve “âlim” gibi sıfatlarla da övülmektedir.² Bu tür nitelemelerin, eseri istinsah eden müstensih tarafından yazıya geçirilmiş olması muhtemeldir. Bununla birlikte, bu sıfatlardan hareketle müellifin özellikle fıkıh alanında temayüz etmiş ve dönemin ilim çevrelerinde tanınan bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. “Müftü” olarak vasıflandırılması, onun muhtemelen resmî bir dinî görev icra ettiğine; eserini ilim talebelerinin istifadelerine sunmak üzere kaleme aldığını belirtmesi ise, bir eğitim kurumunda ders halkasına sahip bir müderris olduğuna işaret etmektedir.

Müellifin hayatına ilişkin bilgilerin yetersizliği, literatürde aynı isimle anılan başka şahsiyetlerle ilişkilendirme çabalarına yol açmıştır. Bu bağlamda İshâk b. Ali b. Yahyâ (ö. 711/1311) ve Hindistanlı müfessir İshâk b. Ali el-Mültânî el-Bekrî (ö. 736/1337) gibi isimler zikredilmişse de, bu kişilerin söz konusu tefsirin müellifi olup olmadığına dair herhangi bir kesin delil bulunmamaktadır.³ Dolayısıyla müellifin ilmî kimliği, yaşadığı dönem ve coğrafya hakkında yapılacak değerlendirmeler, büyük ölçüde eserin içeriğinde ve mukaddimeye yer alan dolaylı ifadelerle dayandırılmak zorundadır. Bu çerçevede, İshâk b. Ali'nin Irak bölgesinde yaşamış, fıkıh başta olmak üzere tefsir, kıraat ve Arap dili alanlarında yetkin bir âlim olduğu ve eğitim faaliyetleriyle iştigal ettiği yönünde bir kanaat oluşturmak mümkündür. Ayrıca eserin sonunda müstensihe ait olan ferağ kaydında mevcut nüshanın, 3 Muharrem 702/1302 senesinde Çarşamba günü Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed tarafından haşiyeleriyle beraber tefsirin asıl nüshasından istinsah edildiği zikredilmektedir. Buradan hareketle müellifin hicri yedinci yüzyıllarda yaşadığı düşünülmektedir.

İshâk b. Ali b. el-Hasen tarafından telif edilen *Hulâsatü't-tefâsîr*, klasik tefsir literatüründe yer alan muhtasar tefsir türlerinin karakteristik özelliklerini taşıyan, aynı zamanda müellifin ilmî birikimiyle şekillenmiş özgün bir çalışmadır. Eserin ismi, müellif tarafından doğrudan tefsirin mukaddimesinde *Hulâsatü't-tefâsîr* olarak belirlenmiştir.⁴ Bu adlandırmada yer alan “hülâsa” kelimesi, Arapça “خلص” kökünden türemekte olup “safılık, duruluk ve açıklık” gibi anlamlar taşımakta,⁵ Kur'ân-ı Kerîm'de çeşitli formlarda otuz bir defa geçmektedir.⁶ Tefâsîr ise “tefsir” kelimesinin çoğulu olup anlamı kapalı metinlerin açıklanması ve yorumlanması faaliyetini ifade etmektedir.⁷ Bu bağlamda, eserin ismi, Kur'ân âyetlerinin anlamlarının özlü biçimde ortaya konduğu, farklı tefsir

² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1a.

³ Günay, “Hulâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu”, 295.

⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1039), 1a.

⁵ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Halil itânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2010), “hls”, 161.

⁶ Muhammed Fuad Abdülbaki, *el-Mu'cemu'l-müfrehes li elfâzî'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996), “hls”, 292.

⁷ Ebü'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânül-Arab* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), “fsr”, 5/52.

kaynaklarının da değerlendirmeye alındığı bir çalışma niteliğine işaret etmektedir. Hulâsatü't-tefâsîr tarzı eserlerde genellikle çeşitli tefsirler mukayeseli olarak ele alınmakta, müellif kendi mezhebî ve ilmî yaklaşımı doğrultusunda açıklamalar yapmakta ve anlamı zorlaştıran hususları berraklaştırma çabası gütmektedir. İncelenen bu eserde ise herhangi bir tefsire doğrudan bağlı kalındığına veya belli bir eserin ihtisarı niteliğinde olduğuna dair açık bir ifade bulunmamaktadır. Bunun yerine müellif; sebab-i nüzûl, kıraat farklılıkları, nesh, muhkem-müteşâbih, mücmel-mübeyyen gibi birçok Kur'ân ilmi konusuna temas etmiş; rivâyet ve dirâyet yöntemlerini dengeli bir biçimde kullanarak kapsamlı bir içerik sunmuştur. Bu durum, *Hulâsatü't-tefâsîr*'in sadece bir derleme veya özetleme faaliyeti olmayıp müellifin ilmî donanımıyla şekillenmiş orijinal bir tefsir eseri olduğunu göstermektedir.

Hulâsatü't-tefâsîr, Kütahya Vâhid Paşa Kütüphanesi'nde 1039 numarayla kayıtlı, Arapça yazılmış tek nüsha bir eserdir. 165 varaktan oluşan tefsir, iki cilt olarak telif edilmiş olsa da mevcut nüsha tek ciltte toplanmıştır.⁸ Eser, müellifin el yazısı olmayıp 702/1302 yılında Muhammed b. Mahmûd tarafından istinsah edilmiştir.⁹ Müstensihin ve vâkıfın mührü, eserin tarihî sürecine dair önemli veriler sunmaktadır.¹⁰ Genel olarak okunaklı ve iyi korunmuş olan nüshanın bazı sayfalarında hâşiyeler ve şerhler yer almakta, bunların müellife değil, müstensih veya şârihlere ait olduğu düşünülmektedir.¹¹ Az sayıda imlâ hatası ve tefsirini yapmadığı âyet bulunsa da bu durum eserin bilimsel değerini düşürmemekte, aksine dönemin yazma geleneği içinde dikkate değer bir titizlikle hazırlandığını göstermektedir.

Hulâsatü't-tefâsîr, isminden de anlaşılacağı üzere muhtasar nitelikli bir tefsirdir. Müellif, Kur'ân'ın tamamını kapsasa da yalnızca anlamı zorlayıcı âyet ve ibarelerin tefsirine odaklanmıştır. Bu yönüyle eser, lafızların değil, anlam bakımından izaha muhtaç kısımların açıklanmasını hedefleyen seçici bir yöntem benimsemiştir. Kıraat farklılıkları ve bu farklılıkların manaya etkisi detaylı şekilde ele alınmakta, nahiv, sarf ve belâgat unsurları da âyet yorumlarında önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, kelimelerin kök yapısı, şiirsel kullanımlar ve günlük dildeki anlamlarına dair değerlendirmelere de yer verilmiştir. Esbâb-ı nüzûl, nesh gibi Kur'ân ilimlerine de temas eden müellif, rivayet ve dirâyeti birlikte kullanmış, fikhî ve kelâmî yorumlara yer vermekle birlikte herhangi bir mezhebi açıkça belirtmemiştir. Bu yaklaşım, eserin geniş bir okuyucu kitlesine hitap etme hedefini yansıtmaktadır.

Hulâsatü't-tefâsîr'de müellif İshâk b. Ali, kaynaklara açıkça atıf yapmaktan çoğu zaman kaçınmış, yalnızca yer yer bazı rivayetleri ve isimleri zikretmiştir. Bu tercih, eserin muhtasar yapısına sadık kalma amacıyla açıklanabilir. Eserde başlıca kaynak olarak Kur'ân'ın kendisi görülmekte, bazı âyetlerin açıklamalarında diğer âyetlerden delil getirilmektedir.¹² Ayrıca Hz. Peygamber, sahabe ve tabiîn rivayetlerine de yer verilmiş; özellikle Hz. Osman¹³ (ö. 35/66), Abdullah b. Abbas¹⁴ (ö. 68/687-88), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732) ve Süddî (ö. 127/745) gibi isimlerin rivâyetleri zikredilmiştir.¹⁵ Müellif, dilsel

⁸ Günay, "Hulâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu", 296.

⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 165b.

¹⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 89a-b.

¹¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 55b.

¹² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 20b, 22a, 52b.

¹³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 54a.

¹⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 38b, 51b, 53a, 55b, 60a.

¹⁵ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 9b.

açıklamalarında ise Halil b. Ahmed (ö. 175/791), Sîbeveyh¹⁶ (ö. 180/796) ve Ferrâ¹⁷ (ö. 207/822) gibi önemli Arap dili âlimlerine atıfta bulunmuş; kıraat farklılıklarında ise on kıraat imamından çoğunun adını açıkça belirtmiştir.¹⁸ Tefsir kaynakları arasında ise yalnızca Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vasît* adlı eserinin ismi geçmektedir.¹⁹ Bunun dışında, "رُوي", "قيل" ve "قال المفسرون" gibi ifadelerle çok sayıda klasik kaynağa atıf yapıldığı anlaşılmakta, ancak isim verilmeden genel bir rivayet sistemi benimsenmektedir. Bu durum, müellifin birçok kaynaktan yararlandığı hâlde, özlü anlatım kaygısıyla kaynak zikrini sınırlı tuttuğunu göstermektedir.

2. Kur'ân İlimleri ile İlgili Bakara Sûresindeki Örnekler

2.1. Kur'ân İlimlerine Genel Bir Bakış

"Ulûmü'l-Kur'ân" terimi, klasik literatürde Kur'ân'a dair bilgi alanlarını ifade eden bir izafet terkidir. Bu terkinin terim anlamı klasik kaynaklarda açıkça tanımlanmamıştır. Zerkeşî (ö. 794/1392) ve Süyûtî (ö. 911/105) gibi müelliflerin eserlerinde bu kavram yer almakla birlikte kapsamlı bir tanım verilmemiştir.²⁰ Ancak modern dönemde yapılan tanımlar, bu alanın Kur'ân'ı anlama ve açıklamaya yönelik ilmî faaliyetleri kapsadığını ortaya koymaktadır. Başlangıçta Kur'ân'ı anlamayı kolaylaştıran her tür bilgi alanını kapsayan bu ifade, zamanla sadece doğrudan Kur'ân'a dair ilimleri içeren daha özel bir anlama kavuşmuştur. Bu çerçevede ulûmü'l-Kur'ân; "nüzul, tertip, cem', kıraat, tefsir, i'câz, nâsih-mensûh, muhkem-müteşabih, mekkî-medenî gibi konuları içine alan ilim dalı" olarak tanımlanabilir.²¹

Kur'ân ilimlerinin temel amacı, Kur'ân'ı daha iyi anlayabilmek için gerekli kavramsal, tarihsel ve dilsel çerçeveyi sunmaktır. Bu ilimlerle meşgul olmayan kimselerin Kur'ân'ı doğru bir biçimde anlama imkânı oldukça sınırlıdır.²² Kur'ân ilimlerinin sayısı konusunda ise farklı görüşler mevcuttur. Zerkeşî kırk yedi ilimden söz ederken,²³ Süyûtî bu sayıyı seksene çıkarmıştır.²⁴ Ancak bu alanın kapsamı zaman içinde farklı yorumlara açık kalmıştır. Örneğin bazı âlimler; fıkıh, kelam, nahiv, ferâiz ve lügat gibi Kur'ân'la ilişkili ilimleri de bu çerçevede değerlendirmiş, hatta matematik, astronomi ve mantık gibi alanları da Kur'ân'daki âyetlerle ilişkilendirerek bu kapsamda saymışlardır. Süyûtî, mühendislik ve tıbbı da bu sınıflandırmaya dâhil etmiştir. Zamanla ise bu kapsam daraltılmış ve daha çok Kur'ân'ın içeriğiyle doğrudan bağlantılı olan ilimlerle sınırlandırılmıştır.²⁵

¹⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 15a.

¹⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 59b.

¹⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), Nâfi' (ö. 117/735) 111a, İbn Âmir (ö.118/736) 40b, İbn Kesîr (ö.120/738) 16b, 94b, Âsım (ö.127/745) 36b, Ebû Ca'fer (ö.130/747-48) 99a, 130a, Ebû Amr (ö.154/771) 49a, Hamza (ö.156/772) 126b, 129b, Kisâî (ö.189/805) 37b, Ya'kûb el-Hadramî (ö.205/821) 104a, 120a, 121a.

¹⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 45a, 67a.

²⁰ Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm el-Mısıri (Beyrut: Darü İhyâ-i Kütüb-i'l-Arabiyye, ts.) (Erişim 21 Temmuz 2024), 1/2-8; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm el-Mısıri (Hey'etü'l-Mısıriyye, 1974), 1/314.

²¹ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 1976), 1/27; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 129.

²² Demirci, *Tefsir Usûlü*, 129-130.

²³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/9-12.

²⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 1/162.

²⁵ Abdulhamit Birışık, "Ulûmü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

Müfessir İshâk b. Ali'nin tefsirinde Kur'ân ilimlerinin pek çoğuna dair örnekler bulunmaktadır. Müellifin tefsiri muhtasar bir tür olduğu için doğrudan örnekler üzerinde değerlendirmelerde bulunmaktadır. Eserin muhtasar olması sebebiyle müellif, gayet veciz açıklamalar yapmaktadır. Biz de müellifin örnekler üzerinden yapmış olduğu değerlendirmelere istinaden bu ilimlerle ilgili görüşlerini ortaya koymaya gayret edeceğiz.

Bu çalışmamızda İshâk b. Ali'nin Kur'ân ilimlerine dair yorum ve görüşlerini Bakara sûresi özelinde inceleyeceğiz. Müfessirin bu sûrede, Kur'ân ilimlerine dair yorumlarını örnekler üzerinden incelememiz ve ardından konu hakkındaki görüşlerini aktarmamız konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Bakara sûresinde müellifin, Kur'ân ilimlerinden görüş bildirdiği her bir ilim için müstakil bir başlık açılacak olup, müellifin görüşünü en iyi şekilde yansıtacağını düşündüğümüz bir örnek zikredilecektir. Çalışmamız bir makale sınırlarında kalacağından bütün örnekler yer verilmeyecek, fakat ilgili diğer örnekler dipnotta işaret edilecektir.

2.2. Bakara Sûresindeki Kur'ân İlimleri Örnekleri

2.2.1. Esbâb-ı Nüzûl

Tefsir usulü terimi olarak esbâb-ı nüzul, "Hz. Peygamber'in risalet döneminde vuku bulan ve Kur'ân'ın bir veya birkaç âyetinin yahut bir sûresinin inmesine yol açan olay, durum ya da herhangi bir şey hakkında Resûlullah'a sorulan soru"²⁶ şeklinde tanımlanmaktadır.

Çalışmamızda incelediğimiz tefsir, her ne kadar hulâsa türü bir eser olsa da, sebab-i nüzul konusuna oldukça fazla yer vermektedir. Biz de müellifin, Bakara sûresi özelinde sebab-i nüzule işaret ettiği yerleri örnekler üzerinden sunacağız. Müellif, metod olarak sebab-i nüzulünü aktaracağı âyetin tefsirinde, "سَبَبُهُ", "قَصَّةُ ذَلِكَ", "أَصْلُهُ", "شَأْنُ نُزُولِهِ" lafızlarını tercih etmektedir. Kur'ân ilimleri literatüründe pek yaygın olmayan bu ifadelerin müellif tarafından kullanılması oldukça istisnai bir durumdur.

Bakara sûresi 187. âyet

أَحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ هُنَّ لِيَنَاسَ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَاسَ لَهُنَّ عَلِمَ اللَّهُ أَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْ فَالآنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللَّهُ لَكُمْ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ ثُمَّ أَتُوا الصِّيَامَ إِلَى اللَّيْلِ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَأَنْتُمْ عَاكِفُونَ فِي الْمَسَاجِدِ تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ

"Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helal kılındı. Onlar size örtüdürler, siz de onlara örtüsünüz. Allah (Ramazan gecelerinde hanımlarınıza yaklaşarak) kendinize zulmetmekte olduğunuzu bildi de tövbenizi kabul edip sizi affetti. Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah'ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin, için. Sonra da akşama kadar orucu tam tutun. Bununla birlikte siz mescitlerde itikâfta iken eşlerinize yaklaşmayın. Bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bu sınırlara yaklaşmayın. Allah, kendine karşı gelmekten sakınsınlar diye, âyetlerini insanlara böylece açıklar."²⁷

Bu âyetin inişine dair sebab-i nüzul rivâyeti "تَخْتَانُونَ أَنْفُسَكُمْ" ifadesinin tefsirinde zikredilmektedir. Müfessirin aktardığına göre, bu âyetin iniş sebebi Hz. Ömer ile ilgili bir

²⁶ Muhsin Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/360. Diğer tanımlar için bkz. Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/13; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmî'l-Kur'ân*, 1/106; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 135; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 219.

²⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010), el-Bakara 2/187.

olaydır. İslâm'ın ilk dönemlerinde oruç ibadeti, yatsı namazının ardından ertesi günün akşamına kadar devam eden bir uygulamaydı. Bu süreçte, kişi yatsı namazını kıldığında ya da uyuduğunda, artık onun için bir sonraki günün akşamına dek yeme, içme ve cinsel münasebet haram sayılırdı.²⁸

Rivayete göre Hz. Ömer, yatsı vakti hanımıyla cinsel yakınlıkta bulunmak istedi. Eşi, uykuya daldığını ifade ederek bu isteğe olumsuz yanıt verdi. Ancak Hz. Ömer, eşinin bu sözünü, kendisini uzak tutmaya yönelik bir bahane olarak yorumladı ve sözlerine itibar etmeksizin onunla birlikte oldu. Daha sonra eşinin bu sözlerinde ciddi olup olmadığını tekrar sorduğunda eşi, gerçekten uyumuş olduğunu teyit etti. Bu durum karşısında Hz. Ömer büyük bir pişmanlık duydu ve sabah olduğunda durumu Resûlullah'a (s.a.v.) arz etti. Hz. Peygamber ise ona, "Ey Ömer, senden böyle bir davranış beklememiştin." şeklinde karşılık verdi. Bu olayın ardından Bakara sûresinin 187. âyeti nazil oldu ve önceki uygulama kaldırılarak oruçla ilgili yeni hüküm getirildi.²⁹

Söz konusu rivayet, klasik tefsir literatüründe de yer bulmakta ve birçok kaynaktan bu şekilde aktarılmaktadır.³⁰ İshâk b. Ali, Bakara sûresinin farklı âyetlerinde de sebep-i nüzul rivayetlerine yer vermektedir.³¹

2.2.2. Nâsih-Mensûh

Nesh sözlükte "ortadan kaldırmak, nakletmek, beyan etmek, ilga etmek, yok etmek"³² anlamlarına gelmektedir. İstilah manası ise, "şer'i bir hükmün, bir başka şer'i delille ortadan kaldırılması veya önceki hükmün sonraki hükümle değiştirilmesini"³³ ifade etmektedir. Hükmü kaldıran âyete nâsih, hükmü kaldırılan âyete ise mensûh denmektedir.³⁴ İshâk b. Ali neshi, "hükmün kaldırılması" olarak tanımlamaktadır.

Bu ilim, Kur'ân'ın ilahi mesajlarının en doğru anlaşılması hususunda büyük bir öneme sahiptir. Bu açıdan İshâk b. Ali de tefsirinde bu konuya yer vermekte ve yorum yapmaktadır. Çalışmamızın konusuna uygun olarak müellifin, Bakara sûresindeki nâsih ve mensûh âyetler hakkında değerlendirmelerde bulunduğu örnekleri inceleyeceğiz ve bu konu hakkındaki görüşlerini ortaya koyacağız.

Bakara sûresi 106. âyet

مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَمْ تَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

²⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 11a.

²⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 11a. Neshedilen hüküm Ramazan'da imsakın yatsı namazı veya uyku ile başlayıp ertesi gün akşama kadar olması durumudur. Yani İslâm'ın ilk yıllarında bu âyet nazil olmadan oruç yatsı namazı veya uyku ile başlıyordu. Bu ayetten sonra günümüzdeki şeklini almıştır.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Dr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Dâru'l Hicr, 1422), 3/493; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Berdevnî - İbrahim Etfeyiş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384), 2/315.

³¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), el-Bakara 2/55 (3b), el-Bakara 2/65 (4a), el-Bakara 2/97 (5b), el-Bakara 2/186 (11a).

³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, nsh 3/61; Abdurrahman Çetin, "Nesih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/579.

³³ Süyûtî, el-İtkân, 3/69; Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, 2/176; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 143; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 230; Çetin, "Nesih", 32/579-581.

³⁴ el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*, 1/801; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/29; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 231; Çetin, "Nesih", 32/579-581.

“Biz herhangi bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturur (ya da ertelersek), yerine daha hayırlısını veya mislini getiririz. Allah'ın gücünün her şeye hakkıyla yettiğini bilmez misin?”³⁵

Kur'ân'da nesih kavramının açık bir şekilde ele alındığı yerlerden biri, Bakara sûresinin 106. âyetidir. Bu âyet, hem lafzî hem de hükmî nesih tartışmalarının temel referanslarından biri olmuştur. Klasik tefsir literatüründe bu âyete dair çeşitli yorumlar geliştirilmiş; özellikle “*مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلِهَا*” ifadesi, farklı kıraatler ve dilsel analizler üzerinden detaylandırılmıştır.

Bu bağlamda İshâk b. Ali, Bakara sûresi 106. âyette geçen nesih kavramını “*الرفع*” yani “hükmün kaldırılması” şeklinde tanımlamaktadır. Bu doğrultuda âyetin başındaki ifadeyi “*مَا نَرْفَعُ حُكْمَهُ*” (bir âyetin hükmünü kaldırırsak) şeklinde takdir etmektedir. Âyetin devamında geçen “*ننسخها*” kelimesini ise, Hz. Peygamber'e yönelik bir muhatap zamiri takdir ederek “*نُنسِكُهَا*” biçiminde tefsir etmektedir. Bu anlayışa göre, âyetin anlamı “Ey Peygamber! Eğer sana bir âyeti unutturursak...” şeklinde olur. Müellif, burada “*نَسِيَ*” fiiline dikkat çekmekte ve bu fiilin Arapçadaki kullanımına ilişkin “*نَسِيتَ الشَّيْءَ وَأَنْسَانِيهِ غَيْرِي*” (bir şeyi unuttum, bir başkası bana onu unutturdu) örneğini vermektedir. Ardından Kur'ân'daki diğer nesih örneklerine işaret etmektedir. Bu bağlamda, Bakara sûresi 240. âyetin baş kısmının, aynı sûrenin 234. Âyeti ile neshedildiğini ifade etmektedir.³⁶

İzahlarına devam eden müellif, “*insâ*” kavramı üzerinde de durmakta ve bu bağlamda recm âyetini örnek olarak zikretmektedir. Nitekim Kur'ân'da yer aldığı bildirilen ve “*الشَّيْخُ وَالشَّيْخَةُ إِذَا زَنِيَا فَارْجُوهَا جَزَاءُ بِمَا كَسَبَا*” (yaşlı erkek ve yaşlı kadın zina ettiklerinde, işledikleri suçun karşılığı olarak onları recmedin) şeklindeki âyetin Allah tarafından Hz. Peygamber'e unutturulduğunu belirtmektedir.³⁷

Müellif, açıklamalarının devamında kıraat farklılıklarına da değinmektedir. “*نُنسِهَا*” kelimesinin, bazı kıraatlerde “*نُنْسِنُهَا*” şeklinde okunduğunu ve bu kıraat ile kelimenin meçhul (edilgen) sigasıyla “*نُؤَخِّرُهَا*” (onu geciktirirsek) anlamında yorumlandığını ifade etmektedir. Bu yorumu desteklemek üzere Arap dilindeki “*نَسَا اللَّهُ فِي أَجَلِهِ*” (Allah onun ecelini geciktirdi) ifadesine dikkat çekerek, burada da “*أَخَّرَ*” (geciktirmek, tehir etmek) anlamının bulunduğunu belirtmektedir. Sonuç olarak müellif, âyetin ilk kısmını şu şekilde tefsir etmektedir: “Bir âyetin hükmünü bir süreliğine ertelersek ya da hükmünü tamamen ortadan kaldırırsak veya (ey Peygamber) o hükmü sana unutturursak...”³⁸

Âyetin devamında yer alan “*نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا*” kısmını ise fayda ve zarar ilişkisi çerçevesinde değerlendirmektedir. Buna göre neshedilen âyetin yerine, Müslümanlar için daha faydalı, düşmanlar için daha zararlı veya her iki yönüyle de neshedilen âyete denk bir âyetin getirileceği anlaşılmaktadır. Müellif, nihâyetinde nesih meselesini Allah'ın mutlak kudreti bağlamında ele almakta; her şeye kâdir olan Allah'ın, dilediğinde neshi gerçekleştirmeye de elbette muktedir olduğunu vurgulamaktadır.³⁹

³⁵ el-Bakara 2/106.

³⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

³⁹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b. Diğer örnekler için bkz. el-Bakara 2/178 (10a), el-Bakara 2/180 (10b), el-Bakara 2/184 (10b), el-Bakara 2/256 (15a-b).

2.2.3. Emsâlü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri arasında önemli bir anlatım metodu olan emsâlü'l-Kur'ân terim olarak, “bir durum veya olgu hakkında söylenen sözün, benzerlik ilişkisi kurularak başka bir durumu açıklamak ve tasvir etmek amacıyla kullanılan kalıplaşmış ifadeler için kullanılan sözler”⁴⁰ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu sözlerin söylenmesine darb-ı mesel denir. Türkçede bu kavram atasözleri olarak karşılık bulmaktadır.⁴¹

İshâk b. Ali tefsirinde, gizli ve açık mesellere dair yorumlar yaparak bu konuya dair değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Örnek: Bakara sûresi 17 ve 19. âyet

مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

“Onların durumu, (geceleyin) ateş yakan kimsenin durumuna benzer: Ateş tam çevresini aydınlattığı sırada Allah ışıklarını yok ediverir de onları göremez bir şekilde karanlıklar içinde bırakır.” “Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkırlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır.”⁴²

İshâk b. Ali, Bakara sûresi 17. âyette geçen “ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ” ifadesini “Allah onların ateşini söndürdü.” şeklinde yorumlayarak, âyetteki temsili anlatımın münafıkların içsel durumuna işaret ettiğini belirtir. Müfessir, bu âyette geçen “nur” kavramını, münafıkların tevhidi kabul ettiklerinde kazandıkları geçici güvenlik haliyle ilişkilendirmektedir. Zira bu kimseler imanlarını açıkça beyan ettiklerinde öldürülme korkusundan kurtulmuşlardı; bu güvenli konumları ise “nur” metaforuyla ifade edilmiştir. Ancak kendi topluluklarına döndüklerinde bu ikrarlarını inkâr ederek asıl niyetlerini ortaya koymuşlar, böylece Müslümanlar nazarında gerçek kimlikleri ifşa olmuş ve artık bu güvenli durumlarını yitirmişlerdir.⁴³

İshâk b. Ali, âyette geçen “Allah onların nurunu giderdi.” ifadesini, gece karanlığında yakılan bir ateşin söndürülmesine benzetir. Bu temsile göre, münafıklar Müslümanlar arasında iman iddiasında bulunmakla geçici bir aydınlık elde etmişler; ancak inkâr ettiklerinde bu aydınlık yok olmuş, böylece karanlıkta kalan, yani güvende olmayan bir konuma düşmüşlerdir. Bu benzetme, münafıkların ikircikli tutumlarının hem bireysel hem toplumsal sonuçlarını tasvir etmektedir.

Müfessirin bu yorumu, temsili anlatımın bir çözümlemesi olarak Vâhidî'nin tefsirinde daha ayrıntılı biçimde yer almakta olup⁴⁴ klasik tefsir geleneğinde münafıkların psikolojik ve sosyolojik konumlarını açıklamaya yönelik dikkat çekici bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.4. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf-ı mukattaa ifadesi, “harfler” anlamındaki *hurûf* ile “ayrılmış, kesik” manasına gelen *mukattaa* kelimesinden oluşan bir terkip olup söz konusu harflerin anlamlı kelimeler teşkil etmeksizin bağımsız şekilde telaffuz edilmeleri dolayısıyla bu şekilde

⁴⁰ İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*, 559.

⁴¹ İsmail Durmuş, “Mesel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/293; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 202.

⁴² el-Bakara 2/17,19.

⁴³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 2a.

⁴⁴ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 1/94. Diğer misal için bkz. el-Bakara 2/19 (2a).

isimlendirilmiştir. *Mukattaa* terimi, “kesmek, ayırmak” anlamındaki *kat* kökünden türeyen bir sıfat niteliğindedir. Kur'an sûrelerinin başında yer alan bu harfler, söz konusu özellikleri sebebiyle literatürde “hurûf-ı teheccî”, “fevâtihu's-süver” ve “evâilü's-süver” gibi adlarla da anılmıştır. Bununla birlikte, mahiyetlerinin tam olarak açıklanamaması ve yer aldıkları bağlamın hikmetine dair kesin bir bilgiye ulaşamaması nedeniyle “hurûf-ı mübheme” ifadesiyle de tanımlanmışlardır.⁴⁵

Müfessir mutlak müteşâbih olarak nitelediği hurûf-ı mukattaa ile ilgili yorumlarını Bakara sûresinin ilk âyetinde zikretmektedir.

Örnek: Bakara sûresi 1. âyet: الم

Müellif, Bakara sûresinin hurûf-ı mukattaa ile başlayan ilk âyetini tefsir ederken, söz konusu harfleri حروف معجمة şeklinde tanımlayarak “anlamı kapalı ve doğrudan anlaşılamayan harfler” olarak nitelendirmektedir. Ona göre bu harfler kendi başlarına herhangi bir i'rab konumuna sahip değildir; ancak bir cümle yapısı içerisinde yer aldıklarında i'rab bakımından bir mahalle sahip olurlar. Müellif, bu harflerin, takdirî olarak hafz edilmiş bir mübtedanın haberi konumunda değerlendirilmesi hâlinde, merfû sayılacağını ve âyetin “هذه السورة الم” (Bu Elif-Lâm-Mîm sûresidir.) şeklinde anlamlandırılabilirliğini ifade etmektedir.⁴⁶ Bu yoruma göre hurûf-ı mukattaa, ilgili sûrelerin ismi olarak kabul edilmiştir.

Tefsirin devamında müellif, قيل ifadesiyle alternatif bir görüşe yer verir. Bu görüşe göre, “elif” harfi “أنا” (ben), “lâm” harfi “الله” (Allah), “mîm” harfi ise “أعلم” (bilirim) kelimelerine tekabül etmektedir. Böylelikle, söz konusu harflerden oluşan ibarenin anlamı “أنا الله أعلم” (Ben Allah'ım, en iyi ben bilirim.) şeklinde ortaya konmuştur.⁴⁷ Bu tür yorumlara Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de yer verildiği görülmektedir.⁴⁸

Sonuç olarak, İshâk b. Ali, hurûf-ı mukattaa'yı mutlak anlamda müteşâbih kapsamında değerlendirmekte ve bu harfleri doğrudan anlamlandırmaktan kaçınmaktadır. Âyetin tefsirinde herhangi bir yorum getirmemiş; yalnızca bu harfleri nahvî açıdan ele alarak i'rab yönünden değerlendirmiş ve sûre adları olabileceğine işaret etmiştir. Bununla birlikte, âyetin sonunda قيل lafzıyla aktardığı te'vile bakıldığında, her ne kadar kendisi müteşâbihatı açıklamaya yönelik bir yorumda bulunmasa da İslam düşüncesinde bu tür harflerin makul çerçevede anlamlandırılmasına yönelik yaklaşımlara da yer verdiği görülmektedir.

2.2.5. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri arasında yer alan mübhemâtü'l-Kur'ân “insan, melek, cin, hayvan gibi mahlûkâtın ya da bir kabile veya topluluğun, Kur'ân'da açık bir ifade ile değil de zamirler, ismi mevsuller, ismi işâretler, cins isimleri, künye, lakap belirsiz mekân isimleri ve belirsiz zaman zarfları ile zikredilmesini” ifade eden bir tefsir usulü kavramıdır.⁴⁹

Müellif eserinde, mübhemât konusuna oldukça fazla yer vermektedir. Bakara sûresi içerisinde yer alan örnekler üzerinden bu durumu ortaya koyacağız.

⁴⁵ M. Zeki Duman - Mustafa Altundağ, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/401.

⁴⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1b.

⁴⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 1b.

⁴⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/76.

⁴⁹ Demirci, *Tefsir Usûlü*, 136; Abdulhamit Birişik - Hüseyin Abdülhâdî Muhammed, “Mübhemâtü'l Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/436.

Bakara sûresi 113. âyet

كَذَلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ فَاللَّهُ وَكَانَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَى شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ
يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ

"Yahudiler, "Hristiyanlar bir temel üzerinde değiller" dediler. Hristiyanlar da, "Yahudiler bir temel üzerinde değiller" dediler. Oysa hepsi Kitab'ı okuyorlar.(Kitab'ı) bilmeyenler de tıpkı bunların söyledikleri gibi demişti. Artık onların aralarında uyuşamadıkları davada, hükmü Allah verecektir."⁵⁰

İshâk b. Ali, Bakara sûresinde geçen "قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ" ifadesini tefsir ederken ism-i mevsûl yapısıyla genel bir şekilde zikredilen ve kimler olduğu açıkça belirtilmeyen bu grubun, Tevrat ve İncil bilgisine sahip olmayan Arap müşrikler olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Müellifin bu yorumu Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de yer bulmaktadır.⁵² Diğer bazı müfessirler ise bu âyette geçen muhatapları farklı şekillerde tanımlamışlardır. Örneğin Neseî,⁵³ Beyzâvî⁵⁴ ve Zemahşerî⁵⁵ bu ifadenin putperestleri kastettiğini ifade ederken Kurtubî burada kastedilenlerin Arap kâfirleri olduğunu dile getirmiştir.⁵⁶

Bu yorumlar bağlamında değerlendirildiğinde, İshâk b. Ali'nin yaklaşımı, âyette ism-i mevsûl ile ifade edilen kesimin kimliğine dair belirsizliği gidermeye yönelik açıklayıcı bir yorum niteliğindedir. Bu suretle müfessir, metindeki kapalılığı azaltmakta ve okuyucunun âyeti daha kolay anlamasına katkı sağlamaktadır. Müfessirin Bakara sûresi içerisinde mübhemâta dair görüş bildirdiği daha birçok örnek mevcuttur.⁵⁷

2.2.6. Garîbü'l-Kur'ân

Kur'ân'ın anlaşılmasında önemli bir ilim olarak kabul edilen garîbü'l-Kur'ân terim olarak "Kur'ân'da Arap diline ait olmayan, Arapçaya başka dillerden girmiş veya Kureyş lehçesinin dışındaki lehçelere ait olan ve anlamı kapalı olan kelimeler" olarak tanımlanmaktadır.⁵⁸ Müfessir İshâk b. Ali, tefsirinde bu kelimelere dair açıklamalarda bulunmaktadır.

Bakara sûresi 104. âyet

يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ أَلِيمٌ

"Ey iman edenler! "Râinâ" (bizi gözet) demeyin, "unzurnâ" (bize bak) deyin ve dinleyin. Kâfirler için acıklı bir azap vardır."⁵⁹

⁵⁰ el-Bakara 2/113.

⁵¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 7a.

⁵² Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, 1/171.

⁵³ Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Neseî, *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*, ed. Yûsuf Ali Bedîvî (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2018), 1/108.

⁵⁴ Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997), 1/40.

⁵⁵ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî Zemahşerî, *el-Keşşâfan hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986), 1/179.

⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/76.

⁵⁷ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), el-Bakara 2/58 (3b), el-Bakara 2/87 (5a).

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/291-296; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/3-5; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 176; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 141-142; İsmail Cerrahoğlu, "Garîbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/379-380.

⁵⁹ el-Bakara 2/104.

İshâk b. Ali, ilgili âyetin tefsirinde, “رَاعِنًا” ifadesinin kullanılmaması gerektiğini, bunun yerine anlam bakımından yakın bir ifade olan ve “bizi bekle, bize dikkat et” anlamındaki “انْظُرْنَا” kelimesinin tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Zira Kur'an'da da açıkça görüldüğü üzere, Allah Teâlâ birinci kelimenin söylenmesini yasaklamakta, ikinci kelimenin ise kullanılmasını emretmektedir. Müellife göre bunun sebebi, “رَاعِنًا” ifadesinin Yahudi topluluğunun dilinde hakaret ve küfür (شتم) anlamına gelen bir içerikte kullanılmakta oluşudur. Yahudilerin bu kelimeyle aslında “ya ahmak” anlamını kastettikleri ve bu ifadeyle Hz. Peygamber'e yönelik bir aşağılamada bulundukları belirtilmektedir.⁶⁰

Bu bağlamda Allah Teâlâ, söz konusu kötü niyetli söylemlere imkân tanımamak ve onları ortadan kaldırmak amacıyla “انْظُرْنَا” kelimesinin tercih edilmesini emretmiştir. Müellifin bu tefsiri, yalnızca iki kelimenin dilsel yapısını açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda onların kullanım bağlamlarını da dikkate alan anlam merkezli bir yaklaşımı yansıtmaktadır. Nitekim benzer açıklamalara Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de rastlamak mümkündür.⁶¹

İshâk b. Ali'nin tefsirinde, okuyucunun anlamakta güçlük çekebileceği *garîb* kelimeleri açıklamaya yönelik özel bir dikkat sergilediği görülmektedir. Tefsirin genel yapısı ve önceki örnekler göz önünde bulundurulduğunda, müfessirin, hem Arapçaya sonradan dâhil olmuş hem de Arapça kökenli olup ilk bakışta manası açık olmayan kelimelere açıklık getirdiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda müellif, söz konusu ifadeleri kısa, özlü ve anlaşılır açıklamalarla tefsir ederek Kur'an'ın doğru anlaşılmasına katkı sağlamayı hedeflemiştir. Onun bu yaklaşımı, *garîbü'l-Kur'ân* ilminin yalnızca yabancı kökenli kelimelerle sınırlı olmadığını; aynı zamanda, Arapça olmasına rağmen anlamı kapalı ya da alışılmadık olan kelimeleri de kapsadığına dair görüşü destekler niteliktedir.

2.2.7. Müşkilü'l-Kur'ân

Müşkilü'l-Kur'ân terim olarak “ilk bakışta bazı âyetler arasında ihtilaf ve çelişki gibi görünen durumları açıklayan ilim dalı” şeklinde tanımlanmaktadır. Ancak Kur'an'da böyle bir durumun kesinlikle olmayacağını belirtmek yerinde olacaktır.⁶²

İshâk b. Ali'nin tefsirinde, Kur'an'da zahiren çelişkili gibi görünen bazı âyetlerin ele alınarak yorumlandığı dikkat çekmektedir. Müfessir, bu tür müşkil ifadeleri genellikle mukadder bir soruya cevap verir tarzda açıklamakta ve anlamı, gerçek (hakikî) ya da mecazî yönleriyle izah ederek olası tereddütleri gidermeye çalışmaktadır. Bazı durumlarda ise nahiv kaidelerine dayanarak söz konusu anlam karışıklığını çözmeye yöneldiği görülmektedir. Tefsirdeki örnekler ışığında değerlendirildiğinde, İshâk b. Ali'nin müşkilü'l-Kur'ân bağlamında geliştirdiği bu yorumların, âyetler arası bütünlüğün sağlanmasına ve metnin doğru anlaşılmasına katkı sunmayı amaçladığı anlaşılmaktadır. Bu yaklaşım, onun tefsirinde hem dilsel hem de anlam boyutunu dikkate alan bütüncül bir yöntem benimsediğini göstermektedir.

Bakara sûresi 61. âyet

وَإِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسَىٰ لَنْ نَصْبِرَ عَلَىٰ طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِئُ الْأَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصِلَهَا

⁶⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

⁶¹ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/186-187.

⁶² Âdem Yerinde, “Müşkilü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/164.

*"Hani, "Ey Mûsâ! Biz bir çeşit yemeğe asla katlanamayız. O halde, bizim için Rabbine yalvar da, o bize yerden biten sebze, kabak, sarımsak, mercimek, soğan versin" demiştiniz..."*⁶³

İshâk b. Ali, "عَلَى طَعَامٍ وَاحِدٍ" ifadesini tefsir ederken eserinde sıklıkla başvurduğu yöntem olan *فإن قيل* (şöyle denilse...) kalıbıyla mukadder bir soruya yer vererek âyette çelişki izlenimi oluşturabilecek bir durumu gündeme taşımaktadır. Bu yöntemle göre, "bildircin eti ve kudret helvası iki farklı yiyecek olmasına rağmen, bunların nasıl tek bir yemek olarak nitelendirildiği" sorusu yöneltilecek olursa, müellif buna şu şekilde cevap vermektedir: Kudret helvası, bildircin etine tâbi kılınmıştır; çünkü İsrailoğulları bu iki nimeti aynı öğün içerisinde birlikte tükettikleri için, onları topluca tek bir yemek olarak adlandırmışlardır. Müfessire göre, Kur'an'da bu şekilde bir anlatım kullanılması, Allah Teâlâ'nın doğrudan beyanı değil, Yahudilerin ifadelerinin nakledilmesi bağlamındadır. Dolayısıyla, bu tür bir kullanımda anlam açısından herhangi bir çelişkinin söz konusu olmadığı açıktır.⁶⁴

İshâk b. Ali, söz konusu âyetin yorumunda, Yahudilerin günlük dil ve kullanım alışkanlıklarını dikkate alarak bu tür muhtemel anlam karışıklıklarını açıklığa kavuşturmakta ve böylece âyette herhangi bir işkâl bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bu yorum, Vâhidî'nin *el-Vasît* adlı tefsirinde de benzer şekilde yer almakta olup⁶⁵ klasik tefsir geleneğinde müşkil görünen ifadelerin çözümünde başvurulan yöntemlere güzel bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.8. Kıraat Farklılıkları

Kıraat kavramına dair farklı tanımlar bulunmaktadır. Biz burada en kapsamlı olduğunu düşündüğümüz Cezerî'nin (ö. 833/1429) tarifini nakledeceğiz. Cezerî'ye göre kıraat, "Kur'an kelimelerinin nasıl okunacağını ve râvilerine nispet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir" şeklinde tanımlanmaktadır.⁶⁶ Müellif eserinde kıraate dair bir tanım zikretmemektedir. Usul olarak daha çok farklı kıraatlara doğrudan işaret etmekte ve birçoğunda zikrettiği kıraatin hangi imama ait olduğuna da işaret etmemektedir. Fakat biz bu çalışmamızda müellifin zikrettiği kıraat farklılıklarının hangi imamlara ait olduğunu da tespit etmeye çalışacağız.

İshâk b. Ali'nin tefsirinde kıraat farklılıklarına dair pek çok örneğin olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmamıza konu olan Bakara sûresinde kıraat farklılıklarına dair değerlendirmeleri bulunmaktadır. Bu yorumlarını örnekler üzerinde incelemek yerinde olacaktır.

Bakara sûresi 165. âyet

وَمِنَ النَّاسِ مَن يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللَّهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ ۚ وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا إِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ أَنَّ الْقُوَّةَ لِلَّهِ جَمِيعاً وَأَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ

"İnsanlar arasında Allah'ı bırakıp da ona ortak koşanlar vardır. Onları, Allah'ı severcesine severler. Mü'minlerin Allah'a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler

⁶³ el-Bakara 2/61.

⁶⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 3b. Diğer örnek için bkz. el-Bakara 2/275 (17a).

⁶⁵ Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/146.

⁶⁶ Abdulhamit Birişik, "Kıraat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/425.

azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah'ın olduğunu ve Allah'ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi."⁶⁷

Âyette geçen "وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا" ifadesine dair tefsirde yer verilen kıraat farklılığı, anlam üzerinde dikkat çekici bir etki meydana getirmektedir. Müfessir, âyetteki "لو" edatının cevabının hazf edildiğini belirtmekte ve âyetin anlamını şu şekilde takdir etmektedir: "Şayet zâlimler, azabı görecekları zamanı idrak edebilselerdi, bütün kudretin yalnızca Allah'a ait olduğunu kesin bir şekilde kabul eder ve bunu açıkça ifade ederlerdi." Ayrıca müellif, fiilin "يرى" şeklinin yanında, "تَرَى" şeklinde okunduğuna da meçhul sîga ile işaret etmektedir. Bu kıraat tercihi doğrultusunda anlam, şu şekilde şekillenmektedir: "Ey Muhammed! Eğer sen zalimlerin, azabı gördükleri anda bütün kudretin yalnızca Allah'a ait olduğunu itiraf ettikleri zamanı görebilseydin, onların içine düştükleri durumu elbette anlardın."⁶⁸ Görüldüğü üzere, kıraat farklılığı âyetin hitap makamında ve anlam vurgusunda belirgin bir değişiklik meydana getirmektedir.

Müellifin kıraat farklılıklarına yer verirken, söz konusu okuyuşların hangi kıraat imamına ait olduğuna dair açık bir bilgi sunmadığı dikkat çekmektedir. Ancak klasik kaynaklarda, "تَرَى" şeklindeki kıraat Nâfi', İbn Âmir ve Ya'kûb'a nispet edilirken, diğer imamların ise "يرى" şeklinde okuduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ Bu örnek, kıraat farklılıklarının semantik düzeyde nasıl bir etki doğurabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

2.2.9. Mücmel-Mübeyyen

Mücmel kavramı "kendisi ile neyin murat edildiği anlaşılmayan lafızdır." Mücmel olan âyetlerde de ilk olarak bakıldığında âyetin manasının ne olduğu anlaşılmaz. Mübeyyen kelimesi ise, "âyetlerdeki müşkil, müsterek, hafi ve müşkil lafızları açıklığa kavuşturan âyetler" anlamına gelmektedir.⁷⁰ İshâk b. Ali mücmel âyetin varlığını kabul ettiğini belirtmekte ve bu şekildeki âyetlerin anlaşılması için bir müfessire ihtiyaç olduğu görüşünü savunmaktadır.⁷¹

Bakara sûresi 110. âyet

وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ ۚ وَمَا تُقَدِّمُوا لِأَنفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ يَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ ۚ إِنَّ اللَّهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

*"Namazı dosdoğru kılın, zekâtı verin. Kendiniz için her ne iyilik işlemiş olursanız, Allah katında onu bulursunuz. Şüphesiz Allah bütün yaptıklarınızı görür."*⁷²

İshâk b. Ali, Bakara sûresinde geçen "وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ" âyetini yorumlarken, bu ifadenin mücmel olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda âyetin anlamının tam olarak anlaşılabilmesi için bir açıklayıcıya, yani müfessire ihtiyaç duyulduğunu vurgular. Devamında, söz konusu açıklamanın bizzat Hz. Peygamber tarafından yapıldığını belirtir. Nitekim Allah Rasûlü (s.a.v.), namazın kaç rekâttan ibaret olduğunu, hangi rûkûn ve farzlardan oluştuğunu ve hangi uygulamaların sünnet kapsamında değerlendirildiğini fiilî ve sözlü uygulamalarıyla izah etmiştir. Benzer şekilde, zekâtın hangi mallardan, ne miktarda ve ne zaman verilmesi gerektiği hususları da Resûlullah tarafından tafsilatlı

⁶⁷ el-Bakara 2/165.

⁶⁸ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 9b. Diğer örnekler için bkz. el-Bakara 2/81 (4b), el-Bakara 2/85 (5a), el-Bakara 2/106 (6b), el-Bakara 2/240 (14b), el-Bakara 2/259 (15b).

⁶⁹ Ebû Amr Osmân b. Said b. Osmân ed-Dânî, *et-Tefsîr fi'l-kırâ'âtî's-seb'* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l Arabiyye, 1984), 77.

⁷⁰ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 211.

⁷¹ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b.

⁷² el-Bakara 2/110.

biçimde açıklanmıştır. Böylece mücmel nitelikteki bu ilahi buyruklar, Hz. Peygamber'in beyanıyla pratik bir içeriğe kavuşmuştur.⁷³

2.2.10. Kasasü'l-Kur'ân

Kur'ân'ı Kerîm'de peygamberler ve evvelki milletlerin kıssaları anlatılmaktadır. İshâk b. Ali de tefsirinde bu kıssalara yer vermektedir. İshâk b. Ali'nin Kur'ân'daki kıssalara yaklaşımı genel itibarıyla tefsirinin yapısına uygun olarak özetleyici niteliktedir. Bununla birlikte, bazı kıssalarda detaylı açıklamalara da yer verdiği görülmektedir. Müfessir, kıssalara dair yorumlarında genellikle herhangi bir kaynak zikretmemekte; açıklamalarına "قَصَّتْ ذَلِكَ" ve "قَصَّتْ ذَلِكَ" gibi ifadelerle giriş yapmaktadır. Kur'ânî kıssaların anlamlandırılmasında önemli bir yer tutan bu anlatımlar, onun kıssa tefsirine dair yaklaşımının anlaşılmasında dikkate değer örnekler sunmaktadır.

Bakara sûresi 65. âyet

وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ

"Şüphesiz siz, içinizden Cumartesi yasağını çiğneyenleri bilirsiniz. Biz onlara, "Aşağılık maymunlar olun" demiştik."⁷⁴

İshâk b. Ali, اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ ifadesinin tefsirinde "قَصَّتْ" lafzını kullanarak Cumartesi yasağını ihlal eden Yahudilerle ilgili kıssaya özet biçimde değinmektedir. Buna göre Allah Teâlâ, Yahudilere Cumartesi gününün kutsiyetine binaen balık avını yasaklamış; ancak balıkların bugünde bolca görünmesi üzerine onlar bu yasağı dolaylı yollarla aşmışlardır. Nehrin üzerine ağ bırakıp balıkları Cumartesi günü yakalamakla birlikte, onları ertesi gün toplamışlardır. Bu hileli tutum sebebiyle Allah, onları maymun suretine çevirmiştir.⁷⁵

Müfessir, bu kıssayı kaynak göstermeksizin ve tefsirinin genel yapısına uygun biçimde özlü olarak aktarmaktadır. Devamındaki âyette ise bu cezanın hem çağdaşlarına hem de sonradan gelenlere ibret olması amacı taşıdığı ifade edilmektedir. Tefsirin der kenarında (kenara veya alta yazılmış yazı, not, esas metne göre çıkma) cezanın tüm suça iştirak edenlere uygulandığı belirtilmektedir.⁷⁶ Bu çerçevede, İshâk b. Ali'nin kıssa aktarımı Kur'ân kıssalarının düşündürme ve ibret verme işlevini yansıtan bir örnek teşkil etmektedir.

2.2.11. Vücûh-Nezâir

Vücûh kavramı, "bir kelimenin Kur'ân'ı Kerîm'de farklı anlamlarda kullanılması" şeklinde tanımlanmaktadır.⁷⁷ Nezâir ise terim olarak "Kur'ân'daki farklı kelimelerin aynı anlamı ifade etmesi" olarak tanımlanmaktadır.⁷⁸ İshâk b. Ali tefsirinde bu konuya özlü bir şekilde değinmektedir. Müellifin bu konuya dair yaklaşımı ayetlerde geçen kelimelere verdiği anlamlar üzerinden ortaya konmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla günümüzdeki tefsir usûlü kaynaklarında zikredilen tanımlar dikkate alınarak müellifin, bu konuya dair yorumlarını inceleyeceğiz.

Vücûh kavramı bağlamında müfessirin, "hüdâ/هدى" kelimesine Bakara sûresinde geçtiği yerlerde hangi anlamları yüklediğini tespit etmeye çalışacağız.

⁷³ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 6b. Diğer misaller için bkz. el-Bakara 2/186 (11a), el-Bakara 2/228 (13b).

⁷⁴ el-Bakara 2/65.

⁷⁵ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 4a. Diğer misaller için bkz. el-Bakara 2/72 (4b), Âdem kıssası, el-Bakara 2/30-37 (2b,3a).

⁷⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 4a.

⁷⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 145.

⁷⁸ Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 213; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 146.

Bakara sûresi 38. âyet

فَلَمَّا أَهْبَطُوا مِنْهَا جَمِيعًا فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

"İnin oradan (cennetten) hepiniz. Tarafımdan size bir yol gösterici (peygamber) gelir de kim ona uyarsa, onlar için herhangi bir korku yoktur, onlar üzülmeyeceklerdir" dedik."⁷⁹

İshâk b. Ali burada zikredilen هُدًى kelimesine "دليل، بيان، حجج، آيات" (delil, beyan, hüccetler ve âyetler) gibi anlamlar yüklemektedir.⁸⁰

Bakara sûresi 272. âyet

لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ وَلَكِنَّ اللَّهَ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ ۚ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَا يُنْفِقُكُمْ وَلَا تَنْفِقُونَ إِلَّا ابْتِغَاءَ وَجْهِ اللَّهِ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ إِلَيْكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ

"Onları hidâyete erdirmek sana ait değildir. Fakat Allah, dilediğini hidâyete erdirir. Hayır olarak ne harcarsanız, kendiniz içindir. Zaten siz ancak Allah'ın rızasını kazanmak için harcarsınız. Hayır olarak her ne harcarsanız -hiç hakkınız yenmeden- karşılığı size tastamam ödenir."⁸¹

Müfessir, لَيْسَ عَلَيْكَ هُدَاهُمْ ifadesinin açıklamasında هُدًى kelimesine iki farklı anlam vermektedir. Birinci anlamın genel olarak "beyan ve delalet" manasına geldiğini beyan etmektedir. İkinci anlamın ise hususî manada "tevfik ve hak için doğru yolu gösterme" anlamında kullanıldığını ifade etmektedir.⁸²

Müfessirin nezâire dair yorumlarını ise "yağmur" kelimesi üzerinden aktarmaya çalışacağız. Bakara sûresinde "yağmur" manasında kullandığı yerleri örnek olarak sunacağız.

Bakara sûresi 19. âyet

أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظُلُمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِ وَاللَّهُ مُحِيطٌ بِالْكَافِرِينَ

"Yahut onların durumu, gökten yoğun karanlıklar içinde gök gürültüsü ve şimşekle sağanak halinde boşanan yağmura tutulmuş kimselerin durumu gibidir. Ölüm korkusuyla, yıldırım seslerinden parmaklarını kulaklarına tıkarlar. Oysa Allah, kâfirleri çepeçevre kuşatmıştır."⁸³

İshâk b. Ali, -أو كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ- âyetini açıklarken, burada geçen -صَيِّب- kelimesini -مطر- yani "yağmur" olarak anlamlandırmaktadır. Bu doğrultuda âyeti, "yağmura yakalanan kimseler gibi" şeklinde tefsir etmekte ve -كأصحاب صَيِّب- ifadesiyle yorumlamaktadır. Müfessirin -صَيِّب- lafzına yüklediği bu anlam, Kur'ân'daki eş anlamlı kelimelerin (nezâir) tahliline örnek teşkil etmektedir. Aynı şekilde -السَّمَاءِ- kelimesine -سحاب- yani "bulut" anlamını vermesi de nezâir kapsamında değerlendirilmesi gereken bir diğer örnektir.⁸⁴ Bu yorumlar, müellifin lafızların bağlama göre taşıdığı anlamları dikkate alarak yaptığı tefsir yaklaşımını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bakara sûresi 265. âyet

وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَيَتَّبِعُوا اللَّهَ وَتَنْبِيئًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ أَصَابَهَا وَابِلٌ فَآتَتْ أُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ فَإِنْ لَمْ يُصْبِحْهَا وَابِلٌ فَطُلٌّ ۖ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

⁷⁹ el-Bakara 2/38.

⁸⁰ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 3a.

⁸¹ el-Bakara 2/272.

⁸² İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 16b.

⁸³ el-Bakara 2/19.

⁸⁴ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 2a.

"Allah'ın rızasını kazanmak arzusuyla ve kalben mutmain olarak mallarını Allah yolunda harcayanların durumu, yüksekçe bir yerdeki güzel bir bahçenin durumu gibidir ki, bol yağmur alınca iki kat ürün verir. Bol yağmur almasa bile ona çiseleme yeter. Allah, yaptıklarınızı hakkıyla görendir."⁸⁵

İshâk b. Ali, ilgili âyette geçen -وَابِل- kelimesini "damlaları iri olan kuvvetli yağmur" şeklinde yorumlamaktadır. Aynı şekilde, âyetin devamında yer alan -طَل- ifadesini ise "damlası ince, hafif yağmur" anlamında tefsir etmektedir. Müfessirin bu iki farklı kelimeye de yağmur anlamı vermesi, Kur'ân'daki eş anlamlı kelimelerin (nezâir) yorumuna dair dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir.⁸⁶ Bu yaklaşım, lafızlar arasındaki nüanslara dikkat ederek anlam çeşitliliğini ortaya koyma bakımından önemlidir.

Sonuç

Bu çalışma, İshâk b. Ali b. el-Hasen tarafından kaleme alınan ve literatürde henüz yeterince tanıtılmamış olan *Hulâsatü't-tefâsîr* adlı tefsiri, Bakara sûresi ekseninde Kur'ân ilimleri bağlamında sistematik biçimde ele almayı hedeflemiştir. Yapılan analizler neticesinde, müellifin klasik tefsir geleneği içerisinde özgün bir konuma sahip olduğu ve Kur'ân ilimlerine dair meseleleri derinlikli fakat sade bir anlatımla işlediği tespit edilmiştir. Eser, içerdiği dilsel, nahvî, semantik ve metinsel açıklamalarla, yalnızca âyet tefsiri yapan bir kaynak olmanın ötesine geçerek, Kur'ân ilimlerinin uygulamalı bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Müfessirin kıraat farklılıklarına temas etmesi, bazı âyetlerin nâsih-mensûh ilişkisini açıklaması ve özellikle nüzûl sebeplerine dayalı yorumlar geliştirmesi; onun tefsirini sadece kelime veya cümle çözümlemeleriyle sınırlamadığını, âyetlerin iniş bağlamını da dikkate aldığını göstermektedir. Ayrıca hurûf-ı mukattaa, müşkilü'l-Kur'ân, garîbü'l-Kur'ân, vücûh-nezâir, emsâlü'l-Kur'ân, mübhemât ve mücmel-mübeyyen gibi birçok Kur'ân ilmi başlığına dair örnekler üzerinden yorumlar yapılmış olması, müellifin sistemli ve disiplinler arası bir yaklaşım benimsediğine işaret etmektedir.

Müellifin dikkat çeken bir diğer yönü, yorumlarında kısa ve özlü anlatımı tercih etmesi, ancak gerektiğinde açıklayıcı ifadelerle anlamı güçlendirmesidir. Bu yönüyle eser, hem akademik çevreler hem de klasik tefsire ilgi duyan araştırmacılar için anlaşılır ve işlevsel bir kaynak niteliği taşımaktadır. Özellikle müşkil âyetlerin çözümünde kullandığı mukadder sorulara cevap yöntemi, klasik tefsir geleneğindeki metodolojik yaklaşıma uygun bir zihin işleyişini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte müellifin, genellikle herhangi bir kaynak belirtmeden kıssa ve rivayetlere yer vermesi; eserin yöntem açısından klasik bağını korusa da modern akademik beklentiler açısından sınırlı bir referans sistemine dayandığını göstermektedir. Bu durum, onun eserini daha çok öğretici, toparlayıcı ve özetleyici bir mahiyetle kaleme aldığını düşündürmektedir.

Kur'ân kıssalarına yönelik açıklamalarında, didaktik yönü öne çıkaran ve ibret alma eksenli bir anlam kurma çabası dikkat çekmektedir. Ayrıca garîb kelimelere verdiği tanımlar, anlamı kapalı ifadeleri sadeleştirerek açıklaması, müellifin okuyucunun metni kavramasını önceleyen bir tefsir anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak *Hulâsatü't-tefâsîr*, Kur'ân ilimlerinin klasik dönemde nasıl uygulandığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. İshâk b. Ali'nin bu eseri, geleneksel ilim tasnifini dikkate alarak, Kur'ân metninin çok boyutlu bir şekilde

⁸⁵ el-Bakara 2/265.

⁸⁶ İshak b. Ali b. Hasen, *Hulâsatü't-tefâsîr* (Vahid Paşa, 1039), 16a.

yorumlanabileceğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, eserin farklı sûreler özelinde de benzer yöntemle incelenmesi, klasik tefsir literatürüne daha kapsamlı katkılar sağlayacaktır. Ayrıca eserin tenkitli neşri, ilmî tahkiki ve karşılaştırmalı analizlere konu edilmesi, günümüzde Kur'ân ilimlerinin anlaşılması ve yorumlanmasına yönelik akademik çalışmalara zemin hazırlayacaktır.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 19. Basım, 2010.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullah b. Ömer b. Muhammed. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs el-Arabî, 1997.
- Birişik, Abdulhamit. "Kıraat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/426-433. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. "Ulûmü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Birişik, Abdulhamit - Muhammed, Hüseyin Abdülhâdî. "Mübhemâtü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/437-439. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 31. Baskı., 2018.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Garîbü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/379-380. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çetin, Abdurrahman. "Nesih". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/579-581. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1984.
- Demirci, Muhsin. "Esbâb-ı Nüzûl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/360-362. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.
- Duman, M. Zeki - Altundağ, Mustafa. "Hurûf-ı Mukattaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/401-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Beyrut: Dâru'l Hicr, , 1422.
- Günay, İlhami. "Hülâsatü't-Tefâsîr Literatüründe Yeni Bir Nüshanın Muhteva ve Metodu". *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 35/2 (2024), 288-308. <https://doi.org/10.62862/isar.2023-98835>
- Günay, İlhami. "Tefsir Mirasından Yeni Bir Eser: Tek Nüsha Hulâsatü't-tefâsîr'in Muhteva ve Metot". *Journal of Turkish Studies* 13 (01 Ocak 2018), 85-102. <https://doi.org/10.7827/TurkishStudies.13187>
- Güngör, Emre. *İshâk b. Ali b. el-Hasen'in Hulâsatü't-tefâsîr İsimli Eserinin Rivayet ve Dirayet Açısından İncelenmesi*. Erişim 10 Mayıs 2025.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali El-Ensâri. *Lisânül-Arab*. 18 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb. *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Halil İtânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 6. Basım, 2010.
- İshâk b. Ali b. Hasen. *Hulâsatü't-tefâsîr*. Kütahya Vahid Paşa Kütüphanesi, Vahid Paşa, 1039, 163 vr. : 23 st.; 290x200-220x140 mm.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Berdevnî - İbrahim Etfeyiş. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384.
- Muhammed Fuad Abdülbaki. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzı'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1996.

- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medâriku't-tenzîl ve hakâiku't-te'vîl*. ed. Yûsuf Ali Bedîvî. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 5. Basım, 2018.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısrî. 4 Cilt. Hey'etü'l-Mısriyye, 1974.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbü'rî. *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Yerinde, Adem. "Müşkilü'l-Kur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/164-167. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1986.
- Zerkeşî, Ebu Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah. *el-Burhân Fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm el-Mısrî. 4 Cilt. Beyrut: Darü İhyâ-i Kütüb-i'l-Arabiyye, ts. Erişim 21 Temmuz 2024
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Mısır: Dâru Tavki'n-Necât, 1976.